

הגדת הציפורים: על ספר השירה של רבקה מרים (הוצאת כרמל תשפ"ב)

מאת יהודה ליבס

מה ראה המאייר לצייר את ראשי היהודים בדמות ראשי ציפורים ב'הגדת ראשי הציפורים', אותו כתב-יד מפואר של הגדה של פסח שנכתב בגרמניה סביב שנת 1300? ההסבר המקובל, ואף מתקבל על הדעת, הוא הלכתי. האיסור לצייר פרצוף אדם חמור מאיסור ציור בעלי חיים, וזאת מאחר שדמות האל היהודי, למרות הנסיונות הנואשים שנעשו במרוצת הדורות לטעון את ההפך, דמות אדם היא. ואכן כך נומק האיסור בתלמוד (בבלי, ראש השנה כד ע"ב): 'כל הפרצופות מותרין חוץ מפרצוף אדם... "לא תַעֲשֹׂן אֶתִי (שמות כ, כ)" = לא תעשון אותי'.

שְׁוִיִּתִי ה' לְנֶגְדֵי תְמִיד (תה' טז, ח), חובה דתית היא, ולמה אפוא לא יציירו אל בדמותו, דמות כמראה אדם מלמעלה? כי כל תיאור ישיר הוא בלתי אפשרי ומבזה. האל הוא אדם עליון, ראשון או קדמון ('אדם עילאה', 'אדם קדמאה', בלשון הזוהר), הוא האדם האידאלי הכולל בדמותו את כל הדמויות (ובלשון הזוהר: 'דיוקנא דכליל כל דיוקנין'), ולכן ציורו בדמות מסוימת, של ראובן או של שמעון, רק ירחיק את עניינו האמתי וישפילו. כך הוא במידת-מה גם בנוגע לציור דמות בשר ודם, שהרי זה נברא בצלם אלהים. בכך כמדומה חש המאייר אותה הגדה, והפיתרון שמצא הוא תיאור בלתי ישיר של הדמויות היהודיות, באמצעות המרת ראשיהם בראשי ציפורים, שמסוגלת להפשיטם מן הקונקרטיים ולהטיסם השמימה.

לפי הסבר אחר, היהודים צויירו בהגדה זו עם ראשי ציפורים (ואף עם אוזני חזיר) בידי גוי אנטישמי שביקש להשפילם. אם נקיים הסבר זה (שהעלטה ההיסטוריונית רות מְלִינְקוֹף), נצטרך להסכים עם אותו מאייר של היהודים יש ראש ושכל של ציפור, כי רק כך יכלו הם שלא לחוש בכוונת השנאה, לקבל ברצון את שירותי המאייר ולקרוא בהגדה זו בלילי פסחים. אך בהטיה מסוימת אפשר אולי לקיים גם הסבר משונה זה: אולי מעיד הדבר דווקא על חכמת היהודים, שהבינו

כמובן את הכוונה הזדונית, אך הפכו זאת לשבח, באירוניה עצמית, הפוך על הפוך. לשם קרבה צריך ריחוק.

אם ציור ישיר אינו עושה חסד עם המצויר, כך הוא בוודאי באשר לתיאור מילולי. מימי קדם חש האדם שמלות חיווי פשוטות, בפרוזה, אינן מגיעות אלא לשכבה רדודה של המציאות. כדי לחדור צריך שירה, וזו איננה פרוזה לא בצורה ולא בתוכן. מלים שמבקשות לגעת צריכות לדעת להתרחק. כך סוברים משוררים של אמת, ובהם רבקה מרים, וזה לדעתי עניין 'הגדת הציפורים' שלה.

ספר מקסים זה מעוטר גם בציורי ציפורים מעניינים ומצחיקים שרשמה המשוררת, אך עיקרו כמובן במישור המילולי. בוודאי כותרת הספר מבקשת מן הקורא להיזכר ב'הגדת ראשי הציפורים', אך בשינוי משמעות: המלה 'הגדה' כבר איננה הגדה של פסח, אלא שבה למובנה הראשוני: אמירה וביטוי, ודווקא ממקור הציפור, כי ציפורים, במעופן מעל פני הדברים, מצייצות ומגידות דבר על בוריו.

הדברים שמגידות הציפורים נוגעים בשורשי המציאות. לעתים זו המציאות הלאומית וההיסטורית, כמו בהגדה של פסח, וגם מישור זה מצוי כאן, כמו תמיד בכתבי רבקה מרים. אך בעיקר מצייצות הציפורים את המציאות האנושית, הן את מצבו של אדם בכלל, והן את חייה הפרטיים של המשוררת. כאן מצליחות הציפורים ממש לגעת ללב, כגון בשיר 'לפעמים התחזתה הבדידות' (עמ' 53): 'לפעמים התחזתה הבדידות לתנשמת / שפניה לבנות וצורתן צורת לב / ובחשכה לי ארבה, לבלעני, דרוכה ודוממת / מחכה שאהפך לו לרגע / לחדף או עכבר חולף'.

בהתחזותה לתנשמת מתעצמת הבדידות ביותר, ועוד יותר מאחר שבפניה של אותה בדידות תנשמית על המשוררת גם להתחזות ולא לגלות את מלא צער בדידותה, כי התנשמת אורבת לטרף ואך מחכה לרגע שהמשוררת תתגלה ותהפוך בו לעכבר מתרוצץ.

אומנם גם בפרוזה, בשיחות חולין עם חברים, ואני ביניהם, לא בשלמות מסתירה רבקה את חוויית הבדידות. אנו מודעים ללבדותה גם בהיותה מוקפת בילדים ונכדים, בחברים וידידים, אך עומק הזוועה עולה דווקא באמצעות התרחקות והתחזות, כאשר מגידה זאת לנו תנשמת בת שיר. יתר על כן, דומה שגם התנשמת עצמה מתחזה, כי

פניה הלבנות שצורתן צורת לב משדרות דווקא ידידות, עד אותו רגע...

פניה של תנשמת אכן לבנות הן וצורתן צורת לב, והיא באמת ציפור טרף לילית האורבת בדממה לחדפים ועכברים. הגדת הציפורים של רבקה מרים אינה רק מה שמגידות ציפורים אלא גם הגדה על אודותיהן, מתוך התבוננות קרובה וידע של עולם הטבע. אך זה שב מיד ומתפרש במישור האישי או הלאומי, שני תחומים הקשורים אצל רבקה לבלתי הפרד.

דוגמה מובהקת למשמעות הלאומית של המצב האורניתולוגי נמצא כבר בשורות הראשונות של הקובץ: 'יחידי נותר הדרור משנכחדו הדרורים / הוא אולי יהודי / כך נבדל ויחידי, הוא נצב לצדי, אין לו שני, / אולי הוא אני.'

היכחדות הדרורים, שבשנים האחרונות כמעט ונעלמו מן הנוף, מוכרת לכל ירושלמי אוהב ציפורים; ולרבקה מרים, דור שני לשואה, היא מזכירה את חוויתם של הוריה, שאתם היא מזדהה מאוד, שכמעט כל אחיהם בני ישראל נכחדו מערי הולדתם. על חוויות אלה כתב בעוצמה אביה של רבקה, הסופר היידי לייב רוכמן, באוטוביוגרפיה שלו 'בדמיך חי', ועוד יותר ברומן המופת רחב היריעה 'בצעדים סומים על פני האדמה'.

יהדותו של הדרור נפרשת עוד בשיר 'היה זה הדרור, שנולד עם ארבע כנפות' (עמ' 282): 'היה זה הדרור, שנולד עם ארבע כנפות / שלא נודע כמוהו בין העופות / גאיוני וצנוע, לוחמני וכנוע / שבשתים ינוח ובשתים ינוע'. הדרור כאן לא רק מתעטף בציצית, כדרך ישראל הכנועים והלוחמנים כאחת, אלא גם דומה לשרפים שעליהם נאמר (יש' ו, ב): 'שש כנפים לאחד בשתים יכסה פניו ובשתים יכסה רגליו ובשתים יעופף', בצירוף עם 'מי ינוח ומי ינוע' שבתפילת נתנה תוקף.

ההתבוננות בציפורים מקורה באהבה עזה שרוחשת רבקה לבעלי חיים. לעתים נושאת אהבתה אף יחס אישי חם, ואף מעין ארוטי, לפרט מסוים. כך נמצא כאן (בעמ' 22) גם קטע (היחיד בספר זה שאיננו שיר) על בולבול אחד, חנן שמו, שרבקה טיפחה, ואף אני זכיתי להכירו. זכור אני גם את צערה בעת אובדנו, אך כאן מוסיפה היא ומספרת שמאז היעלמו ממשיך חנן הבולבול להתקיים כאיבר בקרבה, איבר שהיא קוראת לו 'חלל' (ולא בולבול).

העלמו של חנן ודאי הוסיף על בדידות המשוררת, שמתמלאת ומופגת אך בהזיות הלילה, כפי שנוסיף ונלמד מדברי הינשוף המפורסם כחכם, בשיר 'היום, עוד אמר הינשוף, מזין את הלילה' (עמ' 243): 'היום, עוד אמר הינשוף, מזין את הלילה / במעשיך ביום, אמר, את הלילה את מזינה / והלילה, הוסיף ואמר / הוא שמעניק לך כסות ושאר ועונה.'

בשיר אירוטי עוד יותר, 'זה שהתייחד' (עמ' 178), ממלאת את בדידותה של המשוררת ישות אחרת, אלהית-ציפורית: 'זה שהתייחד עם משה בסיני / עכשיו עמדי מתלוצץ / ומלבש בגלימה של נוצה ופלומה / הוא נצב פה מעלי על העץ - / וכשהוא לי קורץ, מרמז "את ואני" / אני מאדימה, משפילה את עיני / ועונה "הנני".' שיר כזה מבקש גם מחוקר, שבצו מקצועו הולך הוא רכיל, שישמור על לשונו. אסתפק בהפניה לחרוז אלמותי שנודע מקובץ אחר של רבקה מרים שנקרא 'אמר החוקר': 'איש יהודי, אמרתי, קח אותי לאשה ... צניעות יש בי, אך אין בי בושה'.

עוד אעיר כאן על הקבלות מן המיתולוגיה היוונית, מה שאולי רבקה איננה מכירה, שהאלים בבואם להשקיף על מעשי בני האדם, לובשים לעתים דמויות עופות ונעמדים על צמרות העצים (איליאדה ז 59), וזאוס מלך האלים, בדמות ברבור הזדווג עם לדה אם הלנה, ובדמות נשר חטף את הנער היפה גנימדס, והעלהו לאולימפוס להיות מוזג במשתאות האלים.

'הגדת הציפורים' של רבקה מרים אינה 'הגדת ראשי הציפורים'. כאן מדובר לאו דווקא בראשים אלא בהוויה הציפורית בכללה. המשוררת קושרת בין תיאורים מציאותיים לבין דימויים רבים שנקשרו לציפורים לסוגיהן בספרות האנושית. כן מוסיפה היא וממזגת עניינים לשוניים הנובעים משמות סוגי הציפורים בלשון העברית. כגון בשיר שכותרתו 'וקראתי לצפור דרור' (עמ' 276). קריאת ציפור הדרור בשמה מסמלת את המשך קיומו של מין נכחד זה, וכן את הקיום האינדיווידואלי של הציפור החביבה על המשוררת, וכן את הוצאתה לחופשי, כי בעברית קריאת דרור היא שחרור.

עיון לשוני מדוקדק עוד יותר בשמה של ציפור נמצא בשיר המרשים 'כשהמנגינה נטלה ממני את התו' (עמ' 256): 'כשהמנגינה נטלה ממני את התו / העיד התור / לאחור התגלגלתי במורד אותיות

הכתב / סחור סחור / עד הגיעי לאלף שהפכתי לאור. רובנו מכירים את קולו של התור הנשמע בארצנו. זה קול מונוטוני שחוזר שוב ושוב על אותה שורה, בלי שינוי צליל או תו נגינה. בשירה של רבקה מרים תו הנגינה שניטל הוא גם האות תו, שהיא הראשונה במלה תור ואחרונה באותיות האלף בית. בהינטל אות זו הופכת שירת התור למעין פיוט, ששורותיו בנויות על אקרוסטיכון הפוך, מתו עד לאלף, שכמוהו ניתן למצוא בתפילה, כגון במוסף של שבת: 'תיכנת שבת רצית קורבנותיה וכו'. במרוצת הפיוט משתנה האות הראשונה שבשם הציפור בסדר תשר"ק, עד שבסופו השם תור, ואף הציפור הקרויה כך, כבר פותחים באות הראשונה אלף, והופכים לאור, ציפור של אור במלוא מובן המלה.

בשירים אחרים מגלמות הציפורים בהוויתן וצורתן סודות מכבשוני תורת הקבלה. כך הוא בשיר 'הצפור ישנה' (עמ' 255): 'הצפור ישנה, ראשה מופנה לאחור / מקורה נעוץ בין כנפיה, היא לעצמה עיר ואם / והאל הגדול הצטמצם ומוצא לו מסתור / בתוך עגולה השלם.' עניין צמצום האל בצורת עיגול מקורו בוודאי בקבלת האר". אך כאן העיגול הציפורי הוא גם ירושלים, עיר ואם, ודומה שנוכחת כאן גם תמונת השכינה הציפורית של חיים נחמן ביאליק בשירו 'לבדי'.

הפניה מפורשת למקור קבלי תימצא בשיר 'את ודאי יודעת' (עמ' 232): 'את ודאי יודעת / סח לי הנשר הזקן / מתוך ששוב ושוב בספר קראת / שעקר למוד בני האדם בא מבגדכפרת / אותן אותיות כפולות שבספר יצירה / שיניקתן מהטוב והרע / שבעץ הדעת.' לא במפורש נאמר כאן באיזה ספר קראה זאת המחברת, ואני מבקש להעז ולשער שהכוונה אינה בהכרח לספר יצירה עצמו אלא אולי גם לספרו של כותב שורות אלה 'תורת היצירה של ספר יצירה' (מיהו הנשר הזקן - אינני יודע).

קרוב לשלוש מאות שירים מצויים ב'הגדת הציפורים', שכל עמוד שבה מכיל שיר (לרוב קצר), שכותרתו זהה לשורה הראשונה שלו. מתוך אלה עולים ציורי ציפורים לסוגיהן הרבים, לעתים בקול חזק ומבריק (כמו אלה שנידונו לעיל), ולעתים בנימה יותר חרישית. אבל גם השירים המרשימים פחות (לפחות בקריאה ראשונה) נכללו כאן בצדק. הקריאה הרצופה בפואמה נשגבת זו, שיר אחר שיר,

מהלכת קסם על נשמת הקורא, מכשפת ומהפנטת, ולשם כך נחוצים גם אותם קטעים שמרפים קצת את המתח ומבליטים את הפסגות.

כך הוא גם באשר ליצירת רבקה מרים בכללה. זו משוררת ראשונה במעלה לא רק באיכות אלא גם בכמות. זה לה ששים שנה שהיא משפיעה ומשפיעה קבצי שירה נפלאים בזה אחר זה. כולם נושאים את חותמה הסגולי, אך לכל אחד אופיו ועניינו המיוחד (על אחדים מאלה דיברתי בעבר, והדברים נתפרסמו באתר שלי), וידוע לי שכבר יש עוד קובץ בקנה. זהו אפוא קורפוס אדיר שמחכה לחוקר מאוד חרוץ, מוכשר וחכם שיעמוד על עניינו.

שותף לכל הדרך הארוכה היה והינו המוציא לאור רב הפעלים והזכויות ישראל כרמל (גם אני פרסמתי אצלו כמה ספרים). אני מקווה ששיתוף זה בין המשוררת המופלאה למו"ל היחיד במינו יתמשך גם להבא, חרף השינוי שעוברת עתה הוצאת הספרים כרמל.